

УДК 81'276.6

Наталя Орлова
(Херсон)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЯК СКЛАДНИКА ФАХОВОЇ МОВИ ЖУРНАЛІСТИКИ (XVI – XVII СТ.)

У статті досліджено початковий етап становлення редакційно-видавничої термінології, простежено шляхи запозичення лексем та формування спільногом термінофонду видавничої справи, поліграфії та журналістики.

Ключові слова: *редакційно-видавнича термінологія, субмова журналістики.*

The article explores the initial stage of editing and publishing terminology traced the ways of borrowing tokens and form a joint base of terminology publishing, printing and journalism.

Key words: *publishing terminology, sublanguage journalism.*

Постановка проблеми. Із заснуванням Йоганом Гутенбергом 1438 р. першої друкарні в Страсбурзі книгодрукування розповсюджується країнами Європи. За останніми науковими даними, початок друкарства в Україні датують 1460 р. і пов'язують із ім'ям первого українського друкаря Степана Дропана [11, с. 164]. Започаткування у II пол. XV ст. друкарського виробництва спричинило процес формування друкарської лексики, під якою, услід за Е.Огар, розуміємо термінологію ремісничого та мануфактурного періоду книговиробництва (кін. XV – I пол. XIX ст.) [3, с. 3].

Опис історії формування української друкарської лексики не є предметом нашого розгляду. Це питання спорадично висвітлено у працях істориків книги і друкарства (Я.Ісаєвича, Г.Коляди, С.Маслова, І.Огієнка, П.Попова, М.Тимошика, Ф.Титова), дослідників російської лексики книговидавництва (М.Виноградової, М.Феллера) та палітурної справи (В.Калугіна); системне дослідження української друкарської термінології проведено Е.Огар. Наше зацікавлення цією групою лексики спричинено кількома чинниками. По-перше, у межах української друкарської термінології формується спільний термінофонд видавничої справи, поліграфії та журналістики (редакційно-видавничої діяльності). Протягом XVI – XVII ст. перші друкарні були одночасно видавництвами. Одна високоосвічена людина виконувала функції не лише друкаря, а й перекладача, коректора, редактора, упорядника, видавця. Такими майстрами-книжниками були Іван Федоров, Семен Каленикович, Василь Малюшинський, Лазар Баранович та багато інших. Для початкового періоду розвитку друкарства, видавничої справи та літературного редактування характерний синкретизм, що позначився на формуванні спільногом термінофонду. По-друге, поширення на українських землях друкарства сприяло формуванню редактування як окремого виду професійної діяльності в структурі видавничо-друкарської справи, що, в свою чергу, спонукало активний розвиток редакційно-видавничої термінології. По-третє, журналісти, оволодіваючи базовими технологіями підготовки пресових видань, засвоюють відповідну технічну термінологію. Таким чином, значна частина друкарських (а з XIX ст. поліграфічних) термінів входять до складу субмови журналістики як міжгалузеві.

Метою розвідки є вивчення шляхів запозичення одиниць української редакційно-видавничої термінології в XV – XVII ст.

Незважаючи на функціонування староукраїнської мови, на період XVI – кінець XVII ст. припадає час зародження нової української мови та фахової термінології, починається інтенсивне термінотворення в україномовному середовищі.

До найдавніших власне українських лексем для передачі процесу друку дослідники відносять слова, пов’язані з коренями *бити* і *тиснути*. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» читаємо: «*Трефолаевъ четыры, Уставы два, а третя полууставъ битая*» [6, вип. II, с. 90]. Припускають, що лексему *битий* у значенні «друкований, виготовлений друкованим способом» вживали українці ще до появи друкарства як технологічного процесу. Памва Беринда у «Лексиконі словенороському» перекладає лексему *друкувати* українським словом *вибивати*: «*друкую – выбиваю, албо вытискою*» [2, с. 133-34]. «Словарль української мови» Б.Грінченка подає лексему *битий* у значенні «печатний»: «*Я розбираю тільки бите письмо, а скорописі не вмію*» [5, т. I, с. 54], а *вибивати* як «отпечатать»: «*Оце ви напишете, а другому дасте, щоб выбив книжку?*» [5, т. I, с. 145]. У 30-ті р. ХХ ст. в Галичині паралельно функціонували лексеми *друкувати* й *вибивати*. У сучасній поліграфічній термінології та підмові журналістики на позначення процесу друку вживають *друкувати* (слово *вибивати* є маловживаним). Проте в лексиконі журналістів функціонують похідні від *вибивати* слова – терміни *відбити* і *відбиток*.

Частка українських слів у складі друкарської лексики чимала. Власномовні та утворені від спільнослов’янських коренів лексеми переважають у таких групах друкарських термінів: 1) функціональні елементи книжки (*візерунок*, *главизна*, *куніт*, *нач(е)ртання*, *поглавіє*, *празоза* (*празозок*), *предсловіє*, *стороніца*, *таблиця*, *тетрадь*); 2) основні технологічні процеси і операції (*бити*, *вибивати*, *видавати*, *вирізаня* (пуансонів), *витискати*, *гіцована*, *іздавати*, *лити*, *одливаня* (літер), *отбиваня* (матриць), *отливати*, *різаня* (форт, фігур), *рисованя* (фігур), *рити*, *складати*, *слогати*, *сложеніє*, *составляти*, *тиснути*, *увязованя* тощо). Значно менше питомих найменувань у тематичних групах, що позначають: 1) друкарське знаряддя та матеріали (*рама*, *стан*, *труб* тощо); 2) друкарські професії (*ваятель*, *ізобразитель*, *наборщик* тощо).

Власне українськими (prasлов’янськими) за походженням є професійні найменування: *бабашка*, *віжки*, *вікно*, *усик*, *заставка*, *намітка*, *ніжска*, *очко*, *підваль*, *поле*, *пробіл*, *спуск* тощо.

М.Тимошик зазначає, що друкарство прийшло до нас із Заходу, від німців [9, с. 143], тому поруч із питомими лексемами вже на початку XVI ст. з’являється велика кількість запозичень переважно з німецької мови. Дослідники пояснюють це тим, що друкарське обладнання і матеріали, зроблені переважно за німецькими зразками, термінувалися за допомогою запозичених із німецької мови або через її посередництво слів [3, с. 19]. Так, новий технологічний процес виготовлення книги передають терміном *друкъ* (від німецької *druck* через посередництво польської мови *druk*), що позначає «тиск, який робиться на друковану форму, щоб дістати з неї відбиток»: «*Легенди ... недавно зъ друку по-Руску выданіи*» [10, т. I, с. 234]. Як видові стосовно родового поняття *друк* утворюються терміни *выдруковать* (нім.*drücken*) «надрукувати», *выдрукованье* «друковання», *друковать*, *друкарь*, *друкарський*, *друкарня* тощо: «*Листъ выдруковать*» «*Выдрукованье змышленыхъ помовискъ на нась*» [10, т. I, с. 136]; «*Повелъ ёсли имъ оучинивши вар’ста(m) дрокарьскіи, и выдроковать сюю книгою*» [6, вип. III, с.182]. Уже на початковому етапі розвитку книгодрукування набуває поширення відоме у сучасній журналістиці усталене словосполучення *въ друкъ пустити* [10, т. I, с. 234].

З XVI ст. в староукраїнській мові відомий друкарський термін *праса*, *prasys* «друкарський станок»: «*Якъ почнуть (друкаръ) потягати прасы, ажъ на главахъ ихъ вскорѣ мокры станутъ власы*» [10, т. II, с. 208]. Лексема *праса* запозичена через посередництво польської мови з німецької *pressen* «пресувати, тиснути». Із появою наприкінці XVIII ст. газетно-журнальної справи давнє *праса* зазнало переосмислення і трансформувалося у широко вживане в сучасній журналістикознавчій термінології слово *преса*.

У цей же період запозичується лексема *аркушъ* (пол.arkusz, лат. arkus) для передачі поняття «листок, аркуш (про папір)»: «выправиль есми быль сына ... до двора его королевское милости, давши ему мамрамовъ три отвороныхъ, два на полуаркушу, а третий на аркуши» [6, вип. I, с. 127]. У журналістиці, поліграфії та видавничій справі термін *аркуш* розширив свою семантику і використовується для позначення одиниці обліку тексту. Як видові щодо родового поняття *аркуш* утворилися лексеми *аркуш авторський* (або друкованій), *обліково-видавничий*, *паперовий*, а також умовні позначення газетного формату – номени *A 2, A 3, A 4*.

Чужомовні запозичення (в основному з німецької мови) переважають в таких тематичних групах редакційно-видавничої термінолексики: 1) друкарське знаряддя та матеріали (*варъстать, гарнитура, гарт, гравюра, друкарська фарба, друкарське діло, друкарський папір, друкарський прас, инструмент, каса, кегель, літера, матриця, прас, праса печатарская, приправи друкарские, пунс(ц)оны, ракель, рубрика, талер, тигель, форми, чарунки, шпація, штиж, шруб, штингель, штуки тощо*); 2) одиниці вимірювання форматів та обсягів друкованої книжки (*екземпляр, i(i)н кварто* (в положенню чвертковом), *ин октаво* (октова книжка, в осмерину), *i(i)н фоліо* (в десять), *секстерни, фолійова книжка* (дестова книжка) тощо); 3) види друкарських шрифтів (*капітель, корпус, перл, петит* тощо); 4) технологія друкарського процесу (*друкарска роботня, друк(y)вати, писмо друкарское, публиковати, ремесло друкарское, типографское діло, типом іздана книга, типом ізобразити, типом совершити, хитрость типарская художество типографісованя тощо*); 5) друкарські професії (*архітипо(к)граф, ваятель, всего типу правитель, друкар(ц)а, друкарчик, зи(i)цер, ізобразитель, майстер в словежіс літер, наборщик, письмоліятель, справца, столпоправитель, типикароводець, типоблюститель, типо(к)граф, типонадзвіратель* тощо); 6) друкарські заклади (*друкарня, изба друкарская, печатня, типографія, штанба* тощо).

Друкарська лексика, що сформувалася з кін. XV – XVII ст., становить ядро поліграфічної та видавничої термінології, з певними фонетичними змінами і семантичними зрушениями дійшла до наших днів і активно функціонує не лише в поліграфії та видавничій справі, але й у фаховій мові журналістики.

Внаслідок переходу від книгописання до книгодрукування відбувається розвиток друкарських спеціалізацій, зокрема з'являється фах *коректора – типоблюстителя, корикгатора*. Ще у писемних джерелах кінця XVI ст. вживають дієслово *скорикговати*, від якого утворено назву спеціальності – *корыкгатор*: «*которымъ законные справы свое послолу скорикговати хотѣлъ*» [7, с. 24]. Ця лексема із значенням «*исправляючий опечатки въ типографии*» [8, с. 220] закріплюється в мові і поширюється по українських друкарнях вже у XVII ст. У сучасній журналістикознавчій термінології *коректором* називають співробітника друкарні, видавництва, редакції, котрий контролює правильність набору тексту, виправляє авторські і друкарські помилки [4, с. 45].

На поч. XVII ст. розпочалося теоретичне осмислення коректорської професії: у 1608 р. латинською мовою вийшла перша книжка з коректури «Ортотипографія» («правильне друкування»), в 1627 р. – «Лексикон славенороссій альбо імен толкованіє» Памви Беринди, який вважають першим довідником для друкарів і видавців [2].

Редакційно-видавнича лексика переходить від синкретичного, початкового стану до процесу становлення, що позначилося появою редакційно-видавничих термінів. Так, у пам'ятках XVI ст. фіксуємо лексему *вступок* (1566), яка передає поняття «вступ»: «*Для вступку въ речъ надъ инструкцыю через ихъ милость посланую до сполныхъ намовъ порученя не мѣли*» [10, т. I, с. 122]. Термін *вступ* зберіг своє значення і в сучасній журналістикознавчій термінології, де позначає перший складник архітектоніки книги, початкову частину якогось тексту, лекції, журналістського твору чи публічного виступу.

Поширюється слово *авторъ* (лат. auctor) зі значенням «той, хто написав якусь працю, твір, книгу»: «*має(m) въѣдати хре(c)тъм(h)ски(i) чита(l)ни(k) и(j) тые выклады сты(x) авторовъ су(m) въѣрене выбраны*» [6, вип. I, с. 71]. Лексему *автор* із значенням

«письменник, творець книги» фіксуємо у передмові книги «Перло многоцѣнное» Кирила Транквіліона Ставровецького: «Ласкавий Чителникъ, подобаетъ ва(м) ... то въ єдати, для чого авторъ важильса подыймовати, такъ великою и та(ж)кою працю около тои презацной книги» [10, т. I, с. 71]. Слово *автор* вживають на позначення творця твору, промови, тексту й сьогодні.

У XVI ст. для передачі поняття «першоджерело, оригінал, найдавніша редакція» використовували лексему *архетипъ* (гр., слат.): «пошлиуть до александрии ... по архетипа, або орінаалы того соборъ никейского» [6, вип. I, с. 131]. У сучасній журналістиці вживають термін *оригінал* (лат. *originalis* – першопочатковий) на позначення справжнього (на відміну від копії) текстового чи графічного твору. Пізніше утворилися похідні терміни: *оригінал-макет, оригінальне видання* тощо.

У пам'ятках фіксуємо лексему *аргументъ, аргументувати* (лат. *argumentum*), що позначає «доказ, доводити, підтверджувати доказами»: «На тые доводы вси шыроце розведеные, хотя бымъ могъ на каждый его доводъ показати, ижъ все по геретическу, а не по католическу аргументуетъ» [6, вип. I, с. 121]. Журналісти використовують *аргументацію* як систему доказів у журналістському творі для обґрунтування теоретичних положень чи публіцистичних висновків.

Лексику журналістики цього періоду фіксуємо також у «Словаре книжной малорусской речи по рукописи XVII в.» П.Житецького: *везголовок* (суч. заголовок), *выкладъ, выкладываю, зазираніе* (суч. спостереження), *замкненіе* (суч. висновок), *клирикъ* (суч. читач), *пытанье* (суч. запитання) *початок, раздѣль, титуль, форма* тощо [1, с. 12-68]. Серед редакційно-видавничих термінів чимало власне українських та утворених від спільнослов'янських коренів: *видавати, вибивати, витискати, ісправитель, ісправленія архітипів, ісправляти, книги расправлені, кори(к)гатор, кори(к)говати сложеніе (літер), правити, столпоправитель, типоблюститель, типонадзиратель, читають (екземпляри)* тощо. У зв'язку з територіальним відходом у II пол. XVII ст. Лівобережної України до складу Росії, редакційно-видавнича лексика поповнюється запозиченнями з російської мови: *кавичні листи, марать, перевод, перить, свидетельствовать, сносить, справлять* тощо.

Отже, в XVI – XVII ст. із поширенням на українських землях книгодрукування в межах друкарської лексики формується система української редакційно-видавничої термінології. На її становлення вплинула німецька культура друку, що позначилося значною кількістю запозичень передусім із німецької мови (*друкъ, кегель, праса*), а також латинської (*автор, аркуш*), російської (*сносить, справлять*) мов. Велике значення у розбудові національної редакційно-видавничої лексики мала діяльність перших майстрів-книжників Л.Барановича, С.Калениковича, В.Малюшинського, друкарень Києво-Печерської лаври, Львівської братської друкарні тощо. Утвердженню видавничої справи та відповідної лексики сприяв «Лексикон словенороссійский альбо імен толкованіє» Памви Беринди.

У подальшому відбувається остаточна диференціація друкарства (поліграфії) та видавничої справи, тому розвиток літературного редактування та редакційно-видавничої лексики з XIX ст. вже не пов'язують з друкарською справою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Житецкий П. Словарь книжной малорусской речи: По рукописи XVII века / П.Житецкий. – К.: Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1888. – 104 с.
2. Лексикон словенороссійский Памви Беринди. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961.
3. Огар Е.І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 1996. – 21 с.
4. Піддубняк В.Г. Словник журналіста і видавця /В.Г.Піддубняк. – Херсон: ХМД, 2005. – 120 с.

5. Словарь української мови / Упор. Б.Грінченко. У 4 томах. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; гол.ред. Д.Гринчишин. – Львів, 1994. – Вип. 1–11.
7. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г.Смотрицький / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Німчук. Серія публіцистичної та полемічної літератури. Пам'ятки української мови XVI ст. – Житомир, 2005. – 122 с.
8. Сто двадцать пять тысяч иностранных словъ, вошедшихъ въ русскій языкъ. III тома. Собранъ и составленъ филологами Карташевымъ и Бѣльскимъ подъ ред. Лучинского. – Москва. Типогр. Т.Рисъ, 1885.
9. Тимошик М.С. Історія видавничої справи /М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
10. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. / Є.Тимченко /Упор.: Німчук В.В., чл.-кор. НАН України, Лиса Г.І., к.ф.н. (Інститут української мови НАН України) Відп.ред. Німчук В.В., чл.-кор. НАН України. У 2-х книгах. – Київ – Нью-Йорк: Преса України, 2002.
11. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблиюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 164.